

Profesorius Zigmą ŽEMAITIS

Jonas KUBILIUS (VU)

el. paštas: jonas.kubilius@maf.vu.lt

Daugiau kaip prieš šimtą metų, dar carinės priespaudos metais, Maironis rašė:

*Jeį po amžių kada skaudūs pančiai nukris
Ir vaikams užtekės nusiblaivęs dangus,
Mūsų kovos ir kančios, be ryto naktis —
Ar jiems besuprantamos bus?*

Ir mums, šių dienų vaikams, ar visada suvokiama, kuo gyveno, ko siekė mūsų pirm-takai? Kasdieniai rūpesčiai, dabarties aktualijos užgožia praeitį, blankina ankstesniųjų kartų darbus. Tačiau, jei ne jie, mes šiandien daug ką turėtume pradėti iš naujo, o kai kam jau ir laikas būtų seniai praleistas. Didysis Niutonas kalbėjo, jog jis galėjęs daugiau už kitus pamatyti tik todėl, kad palypėjęs ant savo pirmtakų pečių.

Tarp mūsų praeities šviesuolių ryškiai spindi Zigmo Žemaičio (1884 11 08– 1969 06 24) asmenybė. Praėjusiais metais suėjo 120 metų nuo jo gimimo dienos.

Gimė jis Daktorių kaime, Tverečiaus valsčiuje, Švenčionių (pagal Žemaitį Šventėnų) apskrityje (dabartiniame Ignalinos rajone). Tėvai buvo Juozapas Žemaitis ir Agota Motiejūnaitė-Žemaitienė, turėję vieną valaką žemės. Daugiavaikėje valstiečių šeimoje buvo aštuntas iš devynių vaikas. Du maži mirė nuo šiltinės. Užaugo 4 broliai ir 3 seserys. Visi nuo mažens turėjo pagal jėgas darbuotis tėvų ūkyje.

Dar nesulaukęs septynerių metų, pradėjo mokyti skaityti iš senos lenkiškos maldaknygės, o po metų ir iš lietuviško „Aukso altoriaus“. Baigdamas dešimtuosius metus, ėmė mokyti Tverečiaus rusiškoje pradinėje trijų skyrių mokykloje. Ją baigė 1896 metų pavasarį. Po to dvejus metus padėjo tėvams triūsti ūkyje.

Vyresnis brolis Liudvikas jau „buvo išėjęs į žmones“. Dirbo vaistinėje provizoriaus padėjėju. 1898 m. pavasarį pasiuntė Zigmą į Vilnių rengtis vaistininko mokinio egzaminams. O vasaromis tekdavo, kaip ir anksčiau, darbuotis tėvų ūkyje. 1902 m. vasario mėn. Odesoje išlaikė vaistinės mokinio egzaminus. Brolis Liudvikas jau buvo persikėlęs į ten. Jis ir toliau padėjo Zigmui kopti į mokslą. Išlaikyti egzaminai beveik atitiko keturių gimnazijos klasių kursą. Pradžioje dirbo vaistinėje mokiniu. Brolis patarė jam dirbti vaistinėje tik pusę dienos be atlyginimo, tik stažui įgyti, ir savarankiškai mokyti toliau. Po metų Zigmą eksternu išlaikė brandos egzaminus ir pradėjo studijuoti matematiką Novorosijsko (nuo 1933 m. Odesos, nuo 1945 m. Odesos I. Mečnikovo) universitete. Mokslas sekėsi labai gerai, nors lėšų pragyvenimui tekdavo užsidirbti privačiomis pamokomis.

Kartu dalyvavo Odesos lietuvių visuomeniniame gyvenime. Odesoje tuo metu buvo daugiau kaip 10 000 lietuvių. Tai darbininkai ir jų šeimos. Inteligentų beveik nebuvo. Atsirado keli studentai, kurie jautė pareigą padėti lavintis savo tautiečiams. Buvo organizuota savišalpos draugija. Jos vardu buvo galima organizuoti paskaitas. 1904 m. buvo įkurta kita kultūrinė draugija „Rūta“. Faktiškai tai buvo darbininkų klubas. Jau 1904 m. pradžioje buvo suruoštas pirmas lietuvių kalba spektaklis „Amerika pirtyje“, nors dar veikė lietuvių spaudos draudimas. Vietinė policija nesiorientavo, kad lietuviškai nebuvo galima vaidinti ir bet ką spausdinti. Buvo pateiktas „Amerika pirtyje“ egzempliorius su priedašu, kad „cenzuroj dozvoleno“. Z. Žemaitis buvo to spektaklio režisierius. Kartu organizavo ir 4 metus vadovavo lietuvių chorui, kuriame dalyvavo apie 50 žmonių. „Rūtoje“ darbininkams buvo organizuoti bendrojo lavinimo kursai. Z. Žemaitis dėstė fizinę geografiją ir astronomiją bei kosmografiją. Į tą veiklą įvairūs reakcingi elementai žiūrėjo kreivai. Kartą, 1906 m. spalio mėn., 11 val. vakare, išeinant iš „Rūtos“, grupė chuliganų užpuolė Z. Žemaitį. Policija sulaukė ir nugabeno į nuovadą Z. Žemaitį kartu su pora chuliganų, pasisiūliusių liudyti, kad Žemaitis kėsinęsis nužudyti valdininką ir bėgęs atsišaudydamas (nors iš tikrųjų šaudė chuliganai). Z. Žemaitis buvo areštuotas. Kadangi Odesoje buvo įvestas apsiausties stovis, jam grėsė kartuvės. Tačiau atvykęs prokuroras pasirodė esąs teisingas žmogus. Jis demaskavo „liudininkus“ ir paleido Z. Žemaitį jau kaip nukentėjusį.

Z. Žemaitis bendradarbiavo pirmajame lietuviškajame laikraštyje „Vilniaus žinios“, kurias leido P. Vileišis, ir „Lietuvos ūkininke“.

Universitetą baigė, gaudamas pirmojo laipsnio diplomą. Diplominio darbo tema buvo „Begalinių mažiųjų metodo taikymas, tiriant kūgio pjūvių savybes“. Pirmojo laipsnio diplominis darbas universiteto statutu buvo prilygintas mokslo kandidato laipsniui. Žinoma, reikalavimai skyrėsi nuo vėliau buvusių jau mūsų laikais.

Pats Z. Žemaitis yra man pasakojęs, jog profesorius J. Slešinskis (vėliau grįžęs dirbti į gimtąją Lenkiją) kvietęs jį likti universitete ir ruošti magistro laipsniui. Tačiau tam sutrukdžiusios dvi priežastys: tikyba (juk carizmas taip pat buvo totalitarinis – vienas caras, viena tikyba, viena kalba) ir dalyvavimas visuomeninėje veikloje. Tris kartus buvęs areštuotas. 1905 metais buvęs net rimtai įkliuvęs. Todėl buvęs ištrauktas į „juoduosius sąrašus“.

Teko ieškoti darbo vidurinėje mokykloje. Jam teko daugelio to meto lietuvių inteligentų dalia. Arba likti didžiuliuose rusų imperijos plotuose (buvo gavęs siūlymų dirbti Ukrainoje), atitrūkti nuo savo tautos, su laiku gal net surusėti. Arba grįžti į savo tėvynę ir būti visų amatų meistrui, dirbti tai, kas labiausiai buvo reikalinga. Deja, ne visi taip galėjo. Siekdama surusinti Lietuvą, caristinė Rusijos valdžia lietuviams, kad ir kur įgijusiems aukštąjį mokslą, neleido užimti valdinių tarnybų Lietuvoje. Čia galėjo dirbti tik laisvųjų profesijų atstovai: kunigai, gydytojai, advokatai.

Zigmas Žemaitis grįžo Lietuvon. Nelengva buvo rasti darbą. Teko ilgai trypti mokslo apygardos globėjo ištaigos slenksčius. Vis atsakydavo, jog nesą laisvų vietų, nors jų buvo apščiai. Pagaliau padėjo Vilniaus viešosios (buvusios Vilniaus universiteto) bibliotekos direktorius D.I. Dovgiallo, laikęs save rusu, tačiau didžiavęsis kilęs iš Lietuvos bajorų. Jis buvo padėjęs ne vienam lietuviui (J. Mašiotui, J. Kairiūkščiui, K. Šakeniui ir kt.). Z. Žemaitis gavo darbo keliose mokyklose. Tarp jų buvo privati mergaičių gimnazija.

Z. Žemaitis negalėjo apsiriboti tarnybine veikla. Jį traukė visuomeninis darbas. Buvo aktyvus Lietuvių mokslo draugijos narys, Lietuvių dailės draugijos sekretorius, pirmųjų dailės parodų organizavimo talkininkas, aktyviai dalyvavo „Rūtos“ draugijoje ir įvairioje visuomeninėje veikloje. Buvo išrinktas į Lietuvių mokslo draugijos komitetą. Ketverius metus ėjo sekretoriaus pareigas, nors viešai ir nepasirašinėdavo sekretoriumi, nes tai būtų pakenkę tarnybai. Teko susirašinėti su leidyklomis, spaustuvėmis, redakcijomis. Per dvejus metus surinko apie 6500 spaudinių, išleistų iki 1904 metų lietuvių kalba, ir surengė jų parodą. Ji buvo iškilmingai atidaryta. Atvyko net gubernatorius Veriovkinas, įvairių laikraščių redaktoriai ir inteligentijos atstovai. Paroda veikė iki Pirmojo pasaulinio karo pradžios, kada buvo uždaryta, o eksponatai perimti Lietuvių mokslo draugijos.

Pirmojo Pasaulinio karo metu net apie 1000 lietuvių jaunuolių atsidūrė Voroneže. Ten atsidūrė ir būrys lietuvių inteligentų, tarp jų ir Z. Žemaitis. Jis jau buvo sukūręs šeimą. Rusijoje susibūrė Komitetas karo pabėgėliams lietuviams remti. Jam vadovavo Dūmos narys Martynas Yčas (1885–1941). Jau 1915 m. jis organizavo Voroneže lietuvių karo pabėgėlių berniukų gimnaziją. M. Yčui pasisėkė gauti Rusijos švietimo ministro sutikimą. Lėšų jai išlaikyti, tiems laikams didelę 4.5 milijono rublių sumą, gavo iš Karo pabėgėlių komiteto. Čia jam padėjo kunigaikštis Vasilčkovas, turėjęs dvarą Jurbarke, bet buvęs įtakingas imperijos sostinėje.

Gimnazijoje mokytojavo daug vėliau pagarsėjusių lietuvių inteligentų: J. Balčikonis, J. Damijonaitis, J. Yčas, J. Jablonskis, P. Mašiotas, K. Šakenis, M. Šikšnys, J. Vokietaitis, Z. Žemaitis. Pastarajam M. Yčas siūlė inspektoriaus pareigas, tačiau tas atsisakė, motyvuodamas patirties stoka. Gimnazijos direktoriumi buvo pakirtas buvusios Vilkaviškio gimnazijos direktorius P. Slaščevskis.

Gimnazijoje mokėsi ir nemažai vėliau pagarsėjusių lietuvių: Julius Janonis, Petras Katilius, Antanas Sniečkus.

Z. Žemaitis dėstė matematiką. Dalyvavo įvairiose lietuvių bendruomenės gyvenimo srityse. Buvo Draugijos nukentėjusiems nuo karo šelpti revizorius.

Gimnazijoje turėjo nesutarimų su kan. K. Olšausku ir jo įtakoje buvusiu gimnazijos direktoriumi P. Slaščevskiu. Vos prasidėjus mokslui, K. Olšauskas norėjo pašalinti iš bendrabučio 6 mokinius ir nutraukti jiems pašalpas už tai, kad jie nelankė pamaldų. Z. Žemaitis, būdamas auklėtojų komisijos narys, teigė, kad draugija lėšas moksleiviams karo pabėgėliams gauna iš valstybės išdo, todėl jas turi skirstyti visiems, neatsižvelgdama į moksleivių išitikinimus. Kiti komisijos nariai nedrįso paremti Z. Žemaičio nuomonės, išskyrus J. Jablonskį, kuris visu griežtumu ėmėsi ginti moksleivių reikalą. Z. Žemaitis pralaimėjo. Moksleiviai buvo pašalinti iš bendrabučio, o Z. Žemaitis apskūstas Vilniaus apygardos mokslo globėjui. Buvo net norėta Z. Žemaitį ir J. Jablonskį perkelti dirbti kitur. Tačiau Z. Žemaitis surinko medžiagą ir po keturių mėnesių parašė atskaitą apie K. Olšausko veiklos trūkumus. Komitetas buvo priverstas K. Olšauską atšaukti iš Voronežo.

1917 11 29 – 12 02 įvairių partijų ir karių atstovai sudarė Lietuvių vyriausiąją tarybą Rusijoje. Į ją įėjo P. Mašiotas, M. Yčas, J. Jablonskis, M. Sleževičius, S. Šilingas ir kiti. Kandidatais buvo išrinkti J. Vokietaitis ir Z. Žemaitis. Taryba reikalavo Lietuvai nepriklausomybės. Bolševikai jos nepripažino. 1918 m. kovo mėn. Taryba buvo likviduota. Z. Žemaitis drauge su kitais buvo bolševikų suimtas ir įkalintas. Tačiau po kelių dienų paleistas.

Tų metų birželio pabaigoje grįžo į dar vokiečių okupuotą Lietuvą. Kartu grįžo apie pusantro tūkstančio lietuvių.

Rugsėjo mėn. persikėlė į Švenčionis ir ėmėsi organizuoti gimnaziją. Remiamas vietinių gyventojų ir nugalėjęs įvairius okupacinės vokiečių valdžios daromus sunkumus, jis tą gimnaziją įsteigė. 1919 m. sausio 9 d. mokykla buvo atidaryta pavadinimu „Švenčionių lietuviškoji II laipsnio darbo mokykla“, o Z. Žemaitis buvo paskirtas jos vedėju. Užsiėmė taip pat ir kitomis apskrities mokyklomis. Tada buvo svarstomas ir Vilniaus universiteto atkūrimo klausimas. Z. Žemaitis važinėdavo į posėdžius tuo klausimu Vilniun.

Tačiau laikas buvo labai neramus. 1919 m. balandžio mėnesį atėjo Raudonoji armija, o mėnesio gale skubiai pasitraukė. Švenčionyse neliko jokios valdžios. Apskrities miestas negalėjo likti be priežiūros. Todėl susidarė laikina valdyba, kuri ėmėsi tvarkyti miestą. Z. Žemaičiui teko būti burmistru. Greitai, gegužės 2 d., grįžo bolševikai. Jie tą pačią dieną suėmė visus 13 laikinosios valdybos narių ir išvežė į Švenčionėlius. Pakeliui 8 asmenis, kaip „kontrrevoliucionierius“, sušaudė. Tik lietuvių čekisto dėka Z. Žemaitis liko gyvas. Nujausdamas kuo viskas gali baigtis, Z. Žemaitis Švenčionis aplėido. 1919 m. rudenį persikėlė į Kauną.

Ten visuomeninės komercinės draugijos komitetas jį išrinko komercinės mokyklos direktoriumi.

Daug ką darė per savo ilgą gyvenimą Z. Žemaitis, tačiau pagrindinė jo veikla yra susijusi su aukštąja mokykla Lietuvoje.

Didžiausias smūgis lietuvių tautai, jos ekonominei ir kultūrinei raidai buvo Lietuvos okupacija antrojoje XVIII amžiaus pusėje. To meto rusų ekspansionizmo ideologai pradėjo skelbti Lietuvą nuo neatmenamų laikų buvus rusų žeme. Verta paminėti, jog vienas iš militaristinės Prūsijos valdovų (Frydrichas II) yra ciniškai kalbėjęs, kad užtenką jo generolams užimti kuri nors kraštą, tuojau atsirandą dešimtys pataikūnų mokslininkų ir politikų, randančių daugybę argumentų aneksijai pateisinti. Po Antrojo pasaulinio karo buvo skelbiama, jog ir Rytprūsiai nuo amžių buvę slavų, netgi rusų. Istorikas V. Kliučevskis savo daugiatomio veikalo pradžioje rašė, jog Rusijos istorija yra užkariavimų, kolonizavimo ir asimiliavimo istorija. Jekaterina II kalbėjo, kad Lietuvą reikia demoralizuoti, nutautinti ir nukatalikinti. Imta intensyviai Lietuvą rusinti. Šis darbas ypač sustiprėjo, įžengus į sostą carui Nikolajui I. Prasidėjo varžymas visko, kas galėjo stiprinti krašto kultūrą, tautinį susipratimą. Pirmiausia užkliuvo Vilniaus universitetas, tuo metu seniausias ir žymiausias visoje Rusijos imperijoje. Jam likviduoti buvo panaudota proga – 1830/31 metų sukilimas. Maištingasis universitetas caro dekretu 1832 m. gegužės 1 d. buvo uždarytas. Tiesa, kuriam laikui buvo likę pora fakultetų, perorganizuotų į akademijas, tačiau neužilgo ir jos buvo iš Vilniaus iškeltos. Universiteto uždarymas padarė nepataisomą žalą Lietuvos mokslui ir kultūrai. Jis buvo uždarytas savo žydėjimo laikais, kai pasaulyje prasidėjo gamtos mokslų revoliucija. Todėl beveik neturime lietuviškų pavardžių XIX amžiaus didžiojo mokslo istorijoje. Nepaisant visuomenės pastangų (ir Z. Žemaitis dar 1906–11 metais kėlė lietuvių spaudoje universiteto atgaivinimo klausimą), Lietuva tris ketvirčius amžiaus buvo be aukštosios mokyklos.

1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Taryba paskelbė Nepriklausomybę, o po pusmečio (ji tada jau vadinosi Lietuvos Valstybės Taryba) priėmė laikinąją konstituciją. Sudarytas pirmasis ministerių kabinetas. Buvo pradėta nuo nieko, neturint nei lėšų, nei

kariuomenės, nei valdžios aparato, o tik didžiulį ryžtą apsiginti nuo priešų, kurie vienas po kito norėjo Lietuvą pasigrobti, ir kurti savo valstybę. Nepaisant to, vienas iš pirmųjų rūpesčių buvo ir aukštojo mokslo Lietuvoje organizavimas. 1918 m. lapkričio 15 d. įsteigtas Švietimo ministerijos Aukštųjų mokyklų skyrius. Jo vedėju buvo paskirtas V. Čepinskis. Jau lapkričio 29 d. Švietimo ministerija pateikė Valstybės Tarybai svarstyti atgaivinamo Vilniaus universiteto statutą. Po trijų dienų svarstymo pakoreguotas statutas 1918 m. gruodžio 5 d. buvo priimtas. Jo pirmasis paragrafas skelbė, kad Vilniaus universitetas yra atgaivinamas nuo 1919 m. sausio 1 d. ir kad jis yra 1832 m. uždarytojo universiteto teisių paveldėtojas. Tarp steigiamų fakultetų buvo ir Matematikos-gamtos. Spaudoje buvo paraginta iki 1919 m. sausio 1 d. duoti pareiškimus studijuoti universitete, kad jau sausio 15 d. būtų galima pradėti darbą.

Už savaitės po Valstybės Tarybos dekreto, 1918 m. gruodžio 13 d. lenkų ekspansionistai, demonstruodami savo pretenzijas į Vilnių, Varšuvoje paskelbė nutarimą, jog atkuria lenkišką Vilniaus universitetą.

Deja, nei vienas, nei kitas nutarimas nebuvo įgyvendinti, nes 1919 m. pradžioje Vilnių okupavo bolševikai. Marionetinė V. Kapsuko vyriausybė 1919 m. kovo 13 d. taip pat deklaravo atkurianti Vilniuje darbo universitetą. Ir šis dekretas liko popieriuje, nes jau 1919 m. balandžio 19–21 dienomis Vilnių užėmė lenkai.

1907 m. susikūrusi Lietuvių mokslo draugija, nelaukdama, kol pradės veikti valdžios išlaikomas universitetas, ėmėsi organizuoti aukštojo mokslo kursus. Tokie kursai veikė nuo 1919 m. kovo 1 d. iki 1921 m. gegužės 14. Kursams vadovavo Jonas Basanavičius. Klausytojų atsirado arti 117, dėstytojų – 23. Okupacinei valdžiai visai trukdant, kursų darbas nutrūko.

Okupacinė administracija 1919 m. rugpjūčio 28 d. paskelbė atkurianti universitetą. Spalio 11 d. jis buvo iškilmingai atidarytas.

Vilnius kelis kartus ėjo iš rankų į rankas. Po palyginti neilgo, trumpesnio nei du mėnesiai, lietuvių valdymo, Vilnių antrą kartą okupavo lenkai, sulaužę Suvalkų sutartį. Tai buvo 1920 m. spalio 10 d. po Pilsudskio–Želigovskio išdavystės. Lenkai Vilnijoje varė barbarišką nutautinimo politiką. Dar ir šiandien tenka stebėtis, kaip XX amžiuje galėjo būti tokie aršūs polonizatoriai, kaip vaivada L. Bocianskis ir arkivyskupas R. Jalbžikovskis. Ir Vilniaus universitetas buvo paverstas lenkų didžiaivalstybinės politikos įrankiu. Per beveik 20 metų trukusį Stepono Batoro universiteto veiklos laikotarpį okupantai taip ir „nesuspėjo“ įsteigti lietuvių kalbos katedros. Buvo tik mokytojo M. Untulio skaitomas nedidelis lietuvių kalbos kursas. Lietuviams ir baltarusiams buvo taikomas *numerus clausus*. Antai, į Medicinos fakultetą buvo leidžiama priimti tik po 1–2 lietuvių kilmės studentus. Trys ketvirtadaliai studentų buvo atvykę iš įvairių Lenkijos vietovių, vietinių dėstytojų beveik nebuvo.

Lenkams okupavus Vilnių, Kaune atsидūrė daugelis lietuvių inteligentų, kurie rūpinosi atkurti Vilniaus universitetą. 1919 m. Z. Žemaitis parašė vyriausybei platų memorandumą, kuriame įrodinėjo, jog būtina įsteigti universitetą Kaune. Deja, vyriausybė tada dar neturėjo realių galimybių universitetui kurti. Todėl Z. Žemaitis, T. Ivanaskas, A. Janulaitis, J. Vabalas-Gudaitis, L. Vailionis, E. Volteris patys ėmėsi to sunkaus uždavinio. 1919 m. spalio 8 sukvietė mokslo žmonių bei visuomenės veikėjų pasitarimą. Susirinkusieji pritarė sumanymui steigti aukštuosius kursus ir išrinko vykdomąją komisiją, į kurią be jau minėtų asmenų įėjo dar J. Alekna, K. Vasiliauskas.

Pastaroji paruošė kursų statuto projektą ir sudarė jiems steigti bei išlaikyti visuomenės organizaciją – Aukštųjų mokslų draugiją. Kursai buvo atidaryti 1920 m. sausio 27 d. Pagrindinis kursų organizatorius Z. Žemaitis buvo ir kursų vedėjas pirmaisiais metais. 1921 m. jį pakeitė J. Vabalas–Gudaitis. Darbas buvo sunkus. Juk nieko nebuvo: nei patalpų, nei lėšų, nei mokymo priemonių. Nedidelis nuolatinis atlyginimas buvo mokamas tik keliems asmenims. Netrukus Kursus sušelpė valdžia. Susilaukta ir JAV lietuvių paramos. Klausytojų buvo apie 350, dėstytojų – per 50.

Kartu buvo ruošiamasi Aukštuosius kursus paversti universitetu. Švietimo ministerija 1921 m. pavasarį paruošė Lietuvos universiteto statuto projektą. Rudenį jis buvo pateiktas Steigiamajam Seimui. Tačiau dėl ginčų tarp įvairių partijų statuto priėmimas užsitiesė. Todėl Ministerių kabinetas, nelaukdamas ginčų galo, nutarė atidaryti universitetą, remdamasis Vilniaus universiteto statutu. Valstybės prezidentas A. Stulginskis rektoriumi paskyrė J. Šimkų. Jis buvo gavęs daugiausia balsų tarp būsimų universiteto darbuotojų (Z. Žemaitis buvo antroje vietoje). Prezidentas taip pat paskyrė fakultetų dekanus ir kiekvienam fakultetui po 5–7 žmones – mokomojo personalo pradžiai. Fakultetų buvo iš viso 5, tarp jų Matematikos-gamtos. To fakulteto branduolį sudarė ordinariniai profesoriai V. Čepinskis, T. Ivanauskas bei ekstraordinariniai profesoriai P. Butkevičius, A. Purėnas ir Z. Žemaitis. Lietuvos universitetas buvo iškilmingai atidarytas 1922 metų vasario 16 d. Steigiamasis Seimas statutą patvirtino tik po poros mėnesių – 1922 m. balandžio 12 d.

Prezidento įsakymu Matematikos-gamtos fakulteto dekanu buvo paskirtas Z. Žemaitis. Juo ir išbuvo nuo 1922 03 10 iki persikeliant į Vilnių 1940 m., nekeičiamas, vis perrenkamas, pagarbiai vadintas „*decanissimus*“.

Studentija buvo aprusinta su geroku nuošimčiu žydų, lenkų ir kitų tautybių. Todėl atsirado reikalaujančių vietoje lietuvių dėstomosios kalbos įvesti kita – „prieinamesnė“. Universitetas, nenorėdamas virsti nelietuvišku, buvo priverstas įvesti kitataučiams lietuvių kalbos žinių patikrinimą.

Studentų, norinčių studijuoti matematiką, atsirado, kad ir ne tiek daug, kaip šiais laikais. Iki lietuviškojo universiteto Vilniuje atkūrimo Kaune matematiką baigė 104 asmenys. Matematikos kursus Lietuvos universitete klausė dar daug šimtų kitų specialybių studentų.

Sunkiau buvo su profesūra. Nedaug tebuvo žmonių, tinkamai pasiruošusių dėstyti universitete. Profesūrą dar reikėjo paruošti. Tas pasakytina ir apie matematikos dėstytojus. Tai buvo vienas iš svarbiausių dekanų uždavinių.

Ne tik matematika reikėjo užsiiminėti dekanui. Fakultete buvo ir fizikai, chemikai, biologai, geografs, kuri laiką agronomai. Z. Žemaičiui teko rūpintis patalpomis, finansavimu, aparatūra, biblioteka. Ne be jo pastangų buvo pastatyti fizikos–chemijos rūmai (1944 m. vokiečių susprogdinti), įkurtas botanikos sodas ir zoologijos muziejus, pradėti geologiniai tyrimai Lietuvoje. Teko ginti ir fakulteto užimtą poziciją. Valdžiai jis atrodė per brangus.

1939 m. rugsėjo 1 d. prasidėjo Antrasis pasaulinis karas. Dar rugpjūčio 23 d. buvo pasirašytas vadinamasis Molotovo–Ribentropo paktas. Dvi agresyvios valstybės pasidalijo Rytų Europą. Dalį Lenkijos užgrobė Tarybų Sąjunga. Tų metų spalio 10 d. TSRS ir Lietuvos sutartimi Lietuvai buvo gražinta jos sostinė Vilnius su dalimi Vilniaus krašto. Tačiau kartu prasidėjo ir Lietuvos okupavimo procesas.

Kilo ir lietuviškojo Vilniaus universiteto klausimas. Z. Žemaičiui, vienam iš energingiausių aukštojo mokslo Lietuvoje organizatorių, ir čia teko svarbus vaidmuo. Jau spalio 12 d. Kaune universiteto senato posėdyje kilo šis klausimas. Jame Z. Žemaitis svarstė kai kurių fakultetų Vilniun perkėlimo galimybes. Ministrų Taryba 1939 m. gruodžio 15 d. nutarė į lietuviškąjį Vilniaus universitetą perkelti iš Kauno Humanitarinių mokslų ir Teisės fakultetus. Ištyrus mokslinę bazę Vilniuje, 1940 m. kovo 14 d. Ministrų Tarybos nutarimu Vilniun buvo keliamas ir Matematikos-gamtos fakultetas.

Buvusio lenkiškojo Vilniaus universiteto profesūra ir studentija lietuviškojo universiteto kūrimą sutiko priešišškai. Iš pradžių net nenorėjo pripažinti, kad universitetas yra ne Lenkijoje, o Lietuvoje. Tačiau aistros blėso. Turėjo susitaikyti su esama padėtimi. Prisidėjo ir taktiškas lietuvių elgesys. Senajam universitetui buvo leista užbaigti rudens semestrą. Lojalesniems profesoriams buvo pasiūlyta likti ir lietuviškajame universitete. Tačiau tokių atsirado tik keletas.

Jau pavasario semestrą pradėjo veikti Humanitarinių mokslų bei Teisės fakultetai, o nuo 1940 m. rudens prasidėjo mokslas ir Matematikos-gamtos fakultete. Z. Žemaičiui teko vadovauti geometrijos katedrai. Kurį laiką dirbo ūkio reikalų ir administracijos prorektoriumi. 1941 m. pavasarį dar dėstė Parengiamuosiuose kursuose.

1941 m. birželio 22 d. prasidėjo rusų–vokiečių karas. Gyvenimas smarkiai pasunkėjo. Studentų skaičius labai sumažėjo. Vokiečiai visai varžė aukštųjų mokyklų veiklą. Jie ne tik atsisakė suteikti arba bent pažadėti Lietuvai nepriklausomybę, bet net nepajėgė nuslėpti savo sumanymų. Esesininkų uždarame laikraštyje „Das schwarze Korps“ pasirodė straipsnis „*Germanisieren?*“, kuriame buvo kalbama, jog Pabaltijy turį gyventi vokiečiai, o vietiniai gyventojai turį būti išskeldinti tolyn į Rytus. Straipsnis pasidarė žinomas plačiajai visuomenei ir sukėlė didžiulį pasipiktinimą. Okupantai buvo ištūžę, kad Lietuvoje (priešingai kaip Estijoje ir Latvijoje) nepasisekė suorganizuoti SS legiono. Jau buvo pralaimėtas mūšis prie Stalingrado. Už tai buvo apkaltinti „politikuoiantys“ inteligentai. Keršydami už priešinimąsi, 1943 m. kovo mėn. 17 d. okupantai uždarė aukštąsias mokyklas (išskyrus Žemės ūkio ir Veterinarijos akademijas). Dalį profesūros suėmė ir išvežė į Štuthofo koncentracijos stovyklą.

1944 metų liepos mėn. grįžo senieji okupantai.

Tų metų rudenį pradėjo vėl veikti Vilniaus universitetas, nors ir sunkiomis sąlygomis. Z. Žemaičiui vėl teko užsiimti organizaciniu darbu. 1944 m. lapkričio 15 d. jis buvo paskirtas Parengiamųjų kursų prie Vilniaus universiteto direktoriumi. Faktiškai viską reikėjo kurti iš naujo: išsirūpinti patalpas, jas suremontuoti, sutelkti dėstytojų kolektyvą, organizuoti mokymą. Kadangi man teko tęsti toliau jo pradėtą ir gerokai pastūmėtą darbą, tai gerai suvokiau, kaip jam buvo sunku. Tai buvo ne tik pokario meto objektyvūs sunkumai. Į Vilnių, nelyginant naujųjų laikų Klondaiką, iš išbadėjusios Rusijos atplūdusių nequalifikuotų, priešišškai nusiteikusių valdininkų minia trukdė viskam. Z. Žemaičiui, įpratusiam dirbti normalioje visuomenėje, reikėjo nepaprastos ištvermės ir ryžto sunkumams nugalėti.

O 1946 m. gegužės 1 d. Z. Žemaičiui teko perimti dar sunkesnią postą ir porą metų vadovauti Vilniaus universitetui. Man vėl teko iš arti jį stebėti, būnant Kursų direktoriumi, kartu dirbant Fizikos ir matematikos fakultete. Universitetas didėjo. Trūko patalpų. Trūko daug ko. Tačiau ne tik ūkiniai klausimai sunkino darbą. Ir Universitete buvo nemaža atvykėlių su didelėmis pretenzijomis, bet mažu išmanymu. Autoritetingesnieji universiteto dėstytojai tų atėjūnų buvo skundžiami aukštajai partinei

valdžiai, ypač Maskvai. Užkliuvo ir Z. Žemaitis. Vienoje 1949 m. LKP CK pažymoje, remiantis tais skundais, buvo rašoma, jog Matematinės analizės katedrai vadovaujant profesorius Žemaitis, antitarybiškai nusistatęs, aktyvus veikėjas smetoninėje Lietuvoje, matematikos istoriją dėstęs iš antimarksisistinių, idealistinių pozicijų.

Organizacine veikla Z. Žemaitis užsiiminėjo beveik iki mirties. Iki 1964 metų, kol suėjo aštuonios dešimtys, jis vadovavo Matematinės analizės katedrai, išaugusiai į didelį kolektyvą.

Pagrindiniai Z. Žemaičio skaityti kursai buvo diferencialinis ir integralinis skaičiavimas, matematikos istorija, matematikos metodika. Kurį laiką skaitė ir analizinę geometriją, diferencialinę geometriją, Furjė eilučių teoriją, aukštąją algebrą.

Z. Žemaitis buvo geras pedagogas. Paskaitas skaitė labai suprantamai, išaiškindamas sunkesnes vietas, pabrėždamas svarbiausius dalykus. Kam yra tekę klausyti jo diferencialinio ir integralinio skaičiavimo paskaitų, tas žino, jog, sąžiningai išklausius kursą, buvo galima beveik be papildomo ruošimosi eiti laikyti egzamino. Jis gerai jautė sunkumus, su kuriais susiduria pirmojo kurso studentas. Profesorius visada pabrėždavo, jog matematinį griežtumą ir abstrakcijas reikia įvesti laipsniškai, nuosekliai. Jo matematinės analizės kursą Kaune klausė ne tik matematikai ir fizikai, bet ir Technikos fakulteto studentai. Tai taip pat turėjo įtakos skaitomo kurso pobūdžiui. Nors vadovėlio iš tos srities ir neparuošė, bet iš hektografuotų jo paskaitų konspektų mokėsi ištisos studentų kartos.

Vienas iš mėgiamiausių Z. Žemaičio kursų buvo matematikos istorija. Čia daug dėmesio skirdavo senovės laikų matematikai, ypač graikų, arabų ir kitų tautų. Kursą paprastai baigdavo XVII amžiumi, nemažai dėmesio skirdamas diferencialinio ir integralinio skaičiavimo atsiradimui.

Z. Žemaitis daug pasitarnavo lietuviškai matematikos terminijai. Dirbdamas lietuviškoje gimnazijoje Voroneže, kartu su P. Mašiotu ir M. Šikšniu, padėdami J. Jablonskio, taisė esamus ir kūrė naujus matematikos terminus. Tada buvo padėtas pagrindas lietuviškai elementariosios ir aukštosios matematikos pradžmų terminijai.

Negalima nepaminėti jo knygelės „Mūsų kalbos matematiškumo ir reformos reikalu“. Nors kalbininkai profesionalai ne su visais teiginiais sutiko, tačiau ji prisidėjo prie mūsų bendrinės kalbos tobulinimo.

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, buvo kuriama bei reformuojama ir švietimo sistema. Šis darbas neapsėjo be aktyvaus Z. Žemaičio dalyvavimo.

Jam ypač rūpėjo matematikos dėstymas vidurinėje mokykloje. Veikiamas žymaus vokiečių matematikos dėstymo reformatoriaus F. Kleino (1849–1929) idėjų, jis rūpinosi reformuoti matematikos dėstymą ir Lietuvoje. Tokia reforma kituose kraštuose jau anksčiau buvo pravesta. Z. Žemaitis pabrėždavo, jog svarbu matematikoje ne tik forma, bet ir turinys. Matematika turi lavinti ne tik loginį mąstymą, bet ir teikti gyvenimui reikalingų žinių. Funkcijos sąvoka turinti raudonu siūlu eiti per visus tiksluosius ir net kai kuriuos humanitarinius mokslus. Funkcijos, išvestinės ir integralo sąvokos daugiau priklausančios bendrajai kultūrai, nekaip daugelis plačiai žinomų elementarinių matematikos dėsnių. Svarbų vaidmenį suvaidino Z. Žemaičio 1928 m. sausio mėn. organizuota konferencija, kuri pasmerkė scholastinį mokyklinės matematikos turinį ir pasenusius dėstymo metodus, pasisakė prieš negyvenimiškus ir šabloniškus uždavinius, duodamus spręsti mokiniam, sukritikavo tuometinę matematikos programą.

Buvo sudaryta Z. Žemaičio pirmininkaujama komisija, kuri paruošė naują matematikos programą. Pastaroji buvo įgyvendinta. Reikia pabrėžti, jog tai buvo tiems laikams tinkama programa. Deja, bolševikų okupacijos metais ji buvo pakeista tarybine, gana pasenusia. Ir tik po kokių keturių dešimčių metų pastaroji kiek priartėjo prie buvusios lietuviškosios.

Beveik penkiasdešimt metų Z. Žemaitis dėstė matematikos metodiką. Galėjo perduoti būsimiems mokytojams savo idėjas ir ilgametę patirtį.

Nedaug laiko likdavo jo paties moksliniam darbui. Pagrindinė jo mokslinio darbo sritis buvo matematikos istorija. 1927 m. parašė knygėlę apie I. Niutoną, o 1930 m. – didesnę darbą „Matematikos istoriografija ir Moritz Cantor“. Pokario metais rašė apie L. Oilerį, P. Čebyšovą ir E. Toričelį. Tačiau pagrindiniai jo darbai buvo iš matematikos istorijos Vilniuje. Parašė rimtų, paremtų šaltiniais, darbų apie matematikos raidą Senajame Vilniaus universitete. Išryškino P. Norvaišos ir Z. Revkovskio reikšmę.

Be lietuvių kalbos mokėjo dar rusų, lenkų, baltarusių, prancūzų, vokiečių ir silpniau anglų, galėjo naudotis lotynų ir graikų kalbomis.

Nuo pat jaunystės visą gyvenimą Z. Žemaitis buvo aktyvus visuomeninkas.

Rūpėjo jam lenkų okupuotos gimtosios Vilnijos reikalai. Jo plunksnai priklausė daugybė straipsnių, demaskuojančių imperialistines to meto Lenkijos užmačias ir „sukilėlio“ Želigovskio agresiją. Be kompromisų gynė Vilniaus krašto priklausymo Lietuvai idėją. Ypač rimta studija yra „Vilnius Lietuvai ir Lietuva Vilniui. Mūsų kovos dėl Vilniaus esmė ir planas“ (1928), nenustojusi aktualumo ir šiomis dienomis. 1926 m. buvo įkurta Vilniečių sąjunga, kurios pirmininku buvo išrinktas Z. Žemaitis. Sąjunga iš surinktų aukų rėmė Vilniaus krašto švietimo ir kultūros organizacijas, teikė paramą lietuvių poliklinikai Vilniuje ir t. t., aiškino Lietuvos visuomenei Vilniaus lietuvių padėtį. Jo sumanymu buvo įsteigta Vilniaus reikalų komisija prie vyriausybės, kuri teikė informaciją apie lietuvių padėtį Vilniuje ir atitinkamas rekomendacijas. Z. Žemaitis dalyvavo ir Vilniui vaduoti sąjungos veikloje. Vyriausybės pavestas yra vedęs slaptas derybas su lenkų valdžios atstovais.

1934 nuo 05 27 iki 06 05 buvo išvykęs į Vilniaus kraštą.

Daug laiko skyrė civilinei bei sportinei aviacijai. 1927 m. buvo išrinktas Lietuvos aeroklubo pirmininku ir juo išbuvo ilgus metus. Tarp Pabaltijos valstybių aero klubų (AeroSELL) Lietuvos aeroklubas savo rezultatais užėmė pirmąją vietą, o sklandymo sporte – antrąją vietą pasaulyje.

Visur jis nebuvo tik pašalinis stebėtojas, sugebąs vien peikti svetimą darbą. O stengėsi pagal išgales prisidėti, paremti naudingą veiklos sritį.

Z. Žemaitis mokėjo bendrauti su žmonėmis, su jaunu ir senu. Visada buvo geranoriškas, stengėsi padėti kitam kuo galėdamas. Užtat visų buvo mėgiamas. Tokia asmenų savybė labai svarbi visuomenininkui, organizatoriui, administratoriui ir politikui.

Plati administracinė, organizacinė ir visuomeninė veikla neleido jam atitrūkti nuo sudėtingų dekanų ir visuomenininko pareigų ir išvykti bent metams užsienin pasitobulinti, praplėsti akiratį.

Z. Žemaitis išvarė plačią vagą mūsų kultūros raidoje. Buvo stebėtinai aktyvus iki pat gyvenimo pabaigos. Mirė jis 1969 06 24 Lietuvos matematikų draugijos konferencijos metu, antrąją jos dieną. Dar ruošėsi dalyvauti tos dienos diskusijose. Staiga nutrūko gyvybės siūlas.

Nedaug teparašė originalių matematikos formulių. Tačiau jo dėka vėlesnė matematikų karta jau galėjo atsidėti ir intensyvesnei mokslinei kūrybai.

SUMMARY

J. Kubilius. Professor Zigmās Žemaitis

A short biography of the prominent Lithuanian mathematician and educator Zigmās Žemaitis (1884 – 1969) is given.

Keywords: history of mathematics.